

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ТА ІСТОРИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ СТАНОВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО ЛЬОНАРСТВА

Тільки осмисливши минуле, пізнавши витoki своєї культури та історії, можна чіткіше зрозуміти сьогодення і уявити майбутнє. Тому наш час позначений небувалим зростанням інтересу до проблем української історії, витоків національної культури, до непересічних досягнень минулого.

Хоча наука в Україні у ХІХ столітті досягла значного рівня, більшість селян, для яких доступ до освіти був обмежений, користувалися у повсякденному житті, головним чином, тими відомостями з різних галузей знань, які вони нагромадили протягом віків, передаючи від покоління до покоління. Народні знання українців, насамперед, були пов'язані із різноманітною господарською діяльністю і ґрунтувалися на спостереженнях над природою і оточуючим середовищем.

Послаблення міжпоколінної трансляції призвело до призабуття багатьох цінних землеробських навичок, агротехнічних засобів та прийомів переробки сільськогосподарської продукції. Надмірна хімізація народного господарства, захоплення штучними добривами, барвниками призвели до забруднення не лише продуктів харчування, а й всього оточуючого довкілля. Отже, головне, що заслуговує на наслідування, – це бережне й шанобливе ставлення наших предків до води, рослинності, землі. Тому в наш час досить гостро постала проблема, як зберегти, передати усі ті найкращі надбання національної традиційно-побутової та виробничої культури, що були виплекані протягом століть українським народом. Звертання до народних традицій, історичних та культурно-побутових надбань пращурів необхідні не лише для піднесення національної гідності, а й для використання кращих традицій у практиці сьогодення.

Від найдавніших часів одним з найважливіших видів господарської діяльності та мистецької культури українців, невід'ємною частиною домашніх занять кожної селянської родини були вирощування й обробка рослинного волокна (льону, конопель) з метою виготовлення з них тканин для одягу та інших потреб. Отже, льон – традиційна культура, яка тривалий час одягала й годувала населення нашого краю.

За свідченням істориків у І-му тисячолітті до нашої ери південну частину Східної Європи заселяли скіфи. Як свідчать археологічні знахідки, вони знали льон, використовували в побуті вироби з нього: з насіння били олію, а з волокна виготовляли тканини для одягу. У V ст. до н.е. грецький історик Геродот відвідав Скіфію й описав її населення. Він зазначив, що на правому березі Дніпра мешкали скіфи-орачі – землеробські племена, які були корінними мешканцями цього краю. Своім торговим партнерам скіфи пропонували товари, що ними згодом уславиться українська земля: збіжжя, віск, мед, хутра. Серед цих товарів були і лляні тканини, що вивозилися в країни Сходу¹.

Встановлено, що в І тисячолітті в районах Пскова, Новгорода вирощували льон-довгунець, які стали родоначальниками довгунців, що поширилися згодом у Західній Європі. Залишки волокон, які відносять до VI століття до нашої ери, було знайдено в районах Придніпров'я та Придністров'я. На території України льонарство було відоме ще в II – IV століттях².

Виробництво льонпродукції тут здавна було зосереджено на Поліссі, в передгірних і гірських районах Карпат; посівні площі льону розміщувалися, головним чином, у північних і північно-західних районах сучасних Чернігівської, Житомирської, Волинської, Сумської, Ровенської, Тернопільської, Київської, Львівської, Івано-Франківської, Чернівецької й Хмельницької областей. Це пов'язано, насамперед, із тим, що природні умови цієї зони були досить сприятливими для вирощування вологолюбних культур, якою є льон-довгунець. Перезволоженість, а місцями й заболоченість земель, достатня кількість опадів обумовили традиційне заняття вирощуванням та переробкою льону населення цього краю³.

Найстаріші писемні пам'ятки України-Руси переконають у тому, що обробка льону була добре відома найвіддаленішим нашим предкам – слов'янам ще в так званій Київській період історії, коли вся область слов'янських поселень обмежувалась басейном Дніпра. Вони ткали лляне полотно, шили з нього одяг, плели рибальське оснащення й тенета для вилову птахів, оснащували човни вітрилами.

Арабський учений Ібн-Фалдан, який мандрував на початку X століття відзначав надзвичайну красу білого одягу слов'ян, що був виготовлений ними з полотна місцевого походження. В літописах Нестора говориться, що печерські монахи самі вирощували льон, виробляли полотно та виготовляли для себе білизну. В жіночих монастирях було поширене рукоділля та шитво. У найдавнішому літописі “Повість временних літ” повідомляється не лише про лляне прядиво, волокно, а й про церковну лляну олію, що використовувалася для лампад. Лляну олію широко вживали в їжу.

Протягом віків льон разом із вовною були єдиними видами волокнистих речовин, що застосовувалися для виготовлення одягу нашими пращурами. Льон і вироби з нього високо цінувалися у Київській Русі.

Так, Великий князь Ярослав у свій церковний устав (1050 – 1051 рр.) вніс особливий параграф про покарання за крадіжку льону. У відповідності з Уставом, злодію приписували штраф у розмірі трьох гривень.

Таким чином, в Україні-Руси того часу льон вважався найважливішою з рослин. Про вирощування культури та розміри виробництва лляного волокна в той період можна судити за описами про історичний похід князя Олега до Царграду в 907 році. При організації походу, як стверджують давньоруські літописці, довелося оснастити небувалу для тих часів морську армаду, що складалася з 2 тисяч кораблів, які були оснащені вітрилами з грубого лляного полотна власного виготовлення. А це було можливим лише при достатній кількості добротного волокна, тобто за умов розвиненого льонарства⁴.

Обробка і вирощування льону були дуже трудомісткими процесами при застосуванні ручних знарядь праці. Для льону восени неглибоко розорювали ділянку твердого перелугу. Під цю культуру ґрунт не угноювався, лише старанно скородився бороною перед посівом і заволочувався після нього. Панівними знаряддями обробки посівів були плуги, рала, сохи і борони. Орали биками та кіньми⁵.

Після визрівання льон збирали і вимочували у ставках, копанках, ямах і річках. На Поліссі та в горах застосовували також так звану росяну мочку – розстелювали тонким шаром на лузі. Сушили льон на сонці, а в лісових та гірських районах – у спеціальних сушках, які являли собою зрубну повітку, збудовану над ямою, в якій горів вогонь. Після сушіння льон тіпали, тобто відділяли кострицю від волокна. Цей процес проходив у такій послідовності: жменьку льону ділили на ручайки, ламали, тріпали об стовпи або дошку, м'яли на бительні й на завершення терли на терниці. Для м'яття та тіпання льону використовувалась дерев'яна м'ялиця, яка була необхідною річчю кожного селянського двору, та ручне тіпало, що застосовувалось у більшості селянських господарств майже до початку ХХ століття. Після цього волокно микали на гребені, надаючи кожній волокнині одного напрямку. Готове прядиво складали у повісма (куклу, каблучку, козел). З нього микали мички, котрі для прядіння вичісували дерев'яною гребінкою та щетинною щіткою. На волинському Поліссі та в Карпатах вичісували металевими щітками.

Прядіння льону і ткацтво з перших століть нашої історії, головним чином, було заняттям жінок. Вони очісували або обмолочували, розстеляли, мочили, м'яли і тіпали льон ручним способом, застосовуючи примітивні знаряддя обробки.

Пряли на веретені й на прядці. Останній спосіб поширився в Україні у другій половині ХІХ століття. Продуктивність прядки була набагато вища від веретена, тому вона широко застосовувалась на всій території.

Випрядені нитки змотувалися з веретена або прядки на мотовило у півміток (30 ниток), який змотувався у клубок на витущці. З клубків розмотували нитки на снівницю (снувальницю). Зняту звідти пряжу (основу) парили, золили, прали, інколи білили на сонці чи на морозі, при потребі фарбували. Для фарбування користувалися найрізноманітнішими місцевими рослинними і тваринними барвниками. Щоб отримати жовтий колір, використовували березову і вільхову кору, лушпиння цибулі; для зеленого використовували траву дрік, червоного – материнку тощо. Із тваринних барвників особливого поширення набула кошеніль (личинки метелика, які збирали з-під коріння суніць). З неї виготовлявся барвник яскраво-червоного кольору. Закріплювали кольори природними кислотами і сіллю – капустиним і огірковим розсолем, сироваткою. Лише з появою анілінових барвників селяни почали фарбувати тканини за стандартною рецептурою, хоча і з певними відхиленнями.

Незважаючи на примітивну технологію вирощування і переробки, велику долю застосування ручної праці у виробництві лляного волокна, на території Київської Русі льонарство настільки розвинулось, що полотно, пряжу і олію стали виготовляти не лише для власних потреб, але й на продаж. В Х – ХІІІ століттях посіви льону розповсюдились майже на всій території держави, а Новгород та Псков стали головними центрами виробництва льону і торгівлі ним із зарубіжними країнами. У міновому обозі Київської Русі разом з хутром, салом, медом та воском значне місце належить льону. Вироби з нього продавали на торгах і навіть збували за кордон. Поступово торгівля льоном набуває великого значення, а у ХІІІ столітті виникає промислове льонарство⁶.

У лісостеповій зоні України льонарство мало переважно споживчий характер і обслуговувало лише потреби натурального хатнього господарства, забезпечуючи селян як домотканим полотном, так і олією. Селяни виробляли мішковину, скатертини, рушники, ліжники, ковдри тощо.

Таким чином, розведення льону та його переробка з найдавніших часів нашої історії мали велике значення в народному господарстві, задовольняючи різноманітні матеріальні потреби населення. Довгий час технологія вирощування та обробки льону була примітивною, засновувалась на ручних знаряддях праці.

Період другої половини ХVІІІ і першої чверті ХІХ століття позначився швидким розвитком лляного виробництва, як фабричного, так і кустарного.

Великі торгівельні ярмарки, що тривали тижнями й пропонували на продаж величезне розмаїття товарів, в тому числі і лляних виробів, відбувалися в Ніжині, Ромнах, Києві, Переяславі, Полтаві, Харкові та інших містах. Протягом року в Харкові проходило чотири ярмарки: Хрещенський, Троїцький,

Успенський, Покровський. У Сумах два – Збірний та Віденський. З центральних регіонів на ці ярмарки торгівці привозили від ста до двохсот возів полотна різного гатунку. Товари ці продавали тут оптом, а потім розвозили по донських станицях, в Азовську й Новоросійську губернії.

Порівняно з Росією промисловість на Україні розвивалася повільніше. Це було пов'язано з тим, що з одного боку, широкі сільськогосподарські можливості поглинали увагу й енергію українців, з іншого – імперська політика підштовхувала промисловий розвиток Росії, розглядаючи Україну насамперед як джерело сировини. Проте мануфактурне виробництво на Україні не було ще цілком занедбане й у своїх дрібних формах набуло широкого розповсюдження. Слід зазначити, що деякі села, особливо на менш родючих землях Північної Гетьманщини, жили виключно з ткацтва та обробки деревини. Нерідко мануфактурні підприємства України виникали на селі, де жили підприємці-дворяни. Імперський уряд заснував у Слобідській Україні величезні текстильні фабрики на тисячі робітників, зобов'язавши кріпаків працювати на них аналогічно тому, як вони працювали на пана.

Аналіз льонувиробництва та льоноторгівлі в другій половині XVIII та на початку XIX століття дає змогу зробити певні висновки щодо розвитку галузі в цей період. Мануфактури розвивались переважно в льонарських районах, які з найдавніших часів були зайняті вирощуванням та переробкою льону. У своїй переважній кількості текстильні мануфактури, які налічували сотні верстатів не були централізованими підприємствами: більша частина цих верстатів була розкидана по найближчих селах в околицях хатах.

Великого значення набув торговий капітал. Збільшився розмір зовнішньої торгівлі лляними виробами. Через дрібних скупників-купців вивозяться на продаж товари кустарного лляного виробництва.

Технологія обробки льону за цей період великих змін не зазнала.

Таким чином, виходячи з соціальних умов, які історично склалися на території України на початку XIX століття, почався інтенсивний перехід від кустарного льонувиробництва до промислового, що вимагало вивчення й наукового узагальнення народних агрономічних знань, господарського досвіду обробки льоносировини, прогнозування щодо подальшого розвитку галузі.

¹Живетин В.В., Гинзбург Л.Н. Лён на рубеже XX и XXI веков. – М., 1998. – 184 с.; Жадаев В.С. Лён на Руси // Лён и конопля. – 1974. – С. 39.; Субтельний Орест. Україна: історія: Пер. з англ. – К., 1991. – 512 с.

²Довженко В.Р., Довженко А.В. Растения служат человеку. – С., 1991. – 368 с.; Льон-довгунець / Колектив авторів. – К., 1971. – 264 с.

³Мельник І.П., Ковальов В.Б. Інтенсивна технологія вирощування льону. – К., 1989. – 47 с.; Назарова А.В. Ефективність льонарства у підприємствах Полісся України: Автореф. дис... кандидата економ. наук: 08.06.01 / Націон. аграрн. ун-т. – К., 1999. – 20 с.

⁴Степаненко В.И. Сказ о голубом цветке и его чудесных превращениях. – М., 1983. – 256 с.; Заколпский Н. История развития льняной промышленности в СССР. – М., 1931. – 88 с.

⁵Українська минувшина / Пономарьов А.П., Артюх Л.Ф., Косміна Т.В. – К., 1994. – 256 с.; Культура і побут населення України / Наулко В.І., Артюх Л.Ф., Горленко В.Ф., Косміна Т.В., Курочкін О.В. – К., 1993. – 288 с.; Марков В.В., Суслов Н.Н., Трифонов В.Г., Ипатов А.М. Первичная обработка лубяных волокон. – М., 1974. – 416 с.

⁶Денисов. Льняное дело. Торговля льном. – СПб., 1909. – 18 с.; Карпец І.П. Розвиток і результати досліджень з проблеми льонарства в Україні // Міжвідомчий тематичний збірник. – К., 1999. – С. 158 – 163.; Семёнов. Изучение исторических сведений о российской промышленности и торговле. – СПб., 1859. – С. 422 – 430.